

Володимир Шаповал

ШАПОВАЛ Володимир Миколайович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії і політології Харківського національного університету внутрішніх справ МВС України. Сфера наукових інтересів — філософія права, філософська антропологія.

СВОБОДА В МОДУСІ «ЗНАТИ» І «МОГТИ»

Проблема свободи є однією з тих, яку можна назвати філософською проблемою *par excellence*. Література, яка присвячена їй, величезна. Але це зовсім не означає, що існують задовільні варіанти її вирішення. Не випадково Г.-Г. Гадамер писав, що кожного разу проблема свободи «неминуче виявляється настільки багатозначної й фундаментальної властивості, що встає щораз заново, тому що ніяке мислиме «рішення» її не в змозі покінчити з нею остаточно» [1, с.32]. В свою чергу, розглядаючи цю проблему в світлі реалій початку XXI століття, Зігмунт Бауман вказував, що поняття свободи, яке «здається очевидним і ясним, зовсім не є таким», воно «значно більш неоднозначне, ніж ми готові визнати», і що «в свободі не все так ясно, як здається на перший погляд» [2, с.13]. Зокрема, цікавим є питання про те, що мається на увазі, коли говорять про свободу як свободу вибору. Що саме представляє собою вільний вибір? Чим треба керуватися, здійснюючи його? Як виглядає алгоритм вільного вибору, що здійснюється? Можливо, коли ми знайдемо відповіді на ці питання, то внесемо деяку ясність у розуміння самої свободи.

Коли свобода розглядається як можливість вибору, то мається на увазі вибір у прийнятті рішень і здійсненні дій. Ситуація вибору припускає, що реально існують альтернативи, серед яких можна вибрати ту, котра здається найбільш сприйнятливою, і, як здається, максимально корисною. Але навряд чи можна погодитися з тим, що свобода редується до одного лише вибору. Очевидно, що вона має безліч інших сторін і граней. Але, якщо вже здійснюється вибір, одним з основних орієнтирів в такому випадку буде виступати те, наскільки інформованим буде той, хто здійснює вибір. (Вільні ми чи ні у виборі цілей, наскільки вільним є саме цілепокладання — це окреме питання). Як свобода думки, так і свобода дії, в значній мірі, корелюються з наявними знаннями.

У свою чергу, такі, що зростають, знання окремо взятого індивіда і людства в цілому відкривають дорогу загальній могутності. Збагачуючи свій тезаурус, людина тим самим розширює бачення і розуміння світу, свої теоретичні обрії. Але, знання самі по собі, в якості чистого задоволення дослідницьких, пізнавальних потреб, знання, що не знаходить реального практичного втілення, є певною мірою однобічним. В остаточному підсумку, вони повинні знайти якесь зовнішнє втілення, чи в матеріальній, чи в духовній сфері. Необхідно те або інше практичне втілення отриманих знань, і відбуватися це може на індивідуальній або соціальній основі. Тільки таке втілення допомагає розсовувати обрії людського впливу на зовнішню реальність і тим самим розширювати й робити повноцінною людську свободу. «Знати» повинне доповнитися категорією «могти».

Для того, щоб означений принцип здійснювався, необхідна наявність відповідних можливостей. Знання саме собі може виступати в напрочуд різноманітних формах, воно може нести в собі як потенціал блага, так і вагому частку зла. У такому випадку, вирішальне значення набуває питання про умови його (знання) виникнення і застосування. Між знанням і умінням, тим, що в марксистській традиції називалося «розпредмечуванням світу» і його «опредмечуванням», існує певний розрив. Застосування наявних знань, втілення їх у ті або інші практичні форми є окремим процесом, який не збігається з тим, що називається придбанням знань. Знати і могли — це зовсім не одне й те ж саме. Однак, обидва ці компоненти не тільки існують у тісному взаємозв'язку, але і виступають необхідними складовими свободи. У першому наближенні, формула свободи може бути виражена в такий спосіб: *«свобода = знати + могли»*.

Незалежно від того, який характер носить вибір, його завжди здійснює людина, що має необхідні для цього знання та вміння. Людський вимір свободи, припускає особливе відношення до її носія. Одна справа, розглядати людину як індивіда, щось окреме і одиничне, існуюче, так би мовити, поза часом і простором, розглядати, абстрагуючись від її конкретних проявів і тих чи інших зв'язках і відносин з іншими людьми та іншими об'єктами соціальної дійсності, розглядати її у вигляді певного «трансцендентального суб'єкта». Зовсім інша справа, бачити в ній головним чином суспільну істоту, породжену конкретними соціально-історичними обставинами, носія визначеної культури. Кожного людського індивіда можна вважати, наприклад, пасажиром природного «космічного корабля», що називається планетою Земля, і саме з цих позицій розглядами всі його форми мислення і життєдіяльності, і це теж не буде суперечити істині. Що б не говорилося про людину як незалежну і вільну істоту, вона безліччю зв'язків пов'язана з зовнішнім світом, тією чи іншою мірою використовує у своїй пізнавальній і в практичній діяльності накопичений до неї сукупний людський досвід, використовує його, щоб набирало сили її «знати й могти». Збільшення або зменшення людської свободи найтіснішим чином залежить від характеру тих зв'язків (залежностей), у яких вона перебуває.

Деякі дослідники пропонують бачити в людині, переважно, фізичну істоту, що підкоряється тим же правилам і законам, яким підкоряються всі живі істоти на нашій планеті. Але немало й таких, які вважають її, головним чином, соціальною і духовною істотою, яка має такі винятково людські якості, як чуття провини, сумління, любов до ближнього, благоговіння перед святинами. Якщо бачити в людині тільки біологічну істоту, то підставою всіх актів її поведінки, мотивів дій, форм духовного життя можна вважати якісь фізичні або вітальні процеси. Однак, хоча багато дій людини знаходять пояснення в чисто фізіологічному чи навіть фізичному ключі, але зведення його духовних проявів до подібного контексту було б серйозною помилкою, огрубінням і перекручуванням суті справи. Людська свобода, у такому випадку, перетворилася б просто в потік якихось електрохімічних імпульсів, що спалахують у нервовій системі людської особи, і поширюються по нейронах, що приводило б до появи в головному мозку якихось, умовно говорячи, «програм» і «команд», керуючих психічними процесами і станами (а слідом за ними, — і тілесними рухами). На цій основі виникає, нібито, те, що ми називаємо думками, образами, почуттями, настроями. До фізіологічної, електрохімічної природи формально відносилися б і всі людські думки, від самих примітивних, зв'язаних з задоволенням найнижчих тваринних потреб, і до найвищих, гранично відвернених: моральних почуттів, релігійних споглядань, філософських умоглядів. Але з цим важко погодитись. Людська свобода, вільний вибір лежить у руслі тих духовних зв'язків і відносин, що пов'язують індивіда з іншими людьми в соціумі (а, можливо, — і іншими духовними істотами, що перебувають десь в інших світах).

За великим рахунком, у свободи не два, не три, а нескінченна кількість сторін і граней. Однієї з найважливіших її елементів є саме комунікативна складова. Людська свобода виникає і розвивається тільки в спілкуванні, у комунікації, супроводжуючи різні її форми і різновиди. Іноді свободу зводять саме до комунікативної складової. Але, оскільки люди живуть не самі по собі, а в співтоваристві з собі подібними, у комунікації з іншими людьми, їхня свобода не тільки одержує в цих комунікаціях ті чи інші напрямки свого розвитку, але і перетерплює обмеження з боку вільної волі інших людей. Звідси позначається ще одна важлива проблема: де починається і де закінчується людська свобода людини, як суспільної істоти. Ця проблема є наріжним каменем багатьох філософсько-правових і моральних концепцій, що виникли в європейській філософії в останні два сторіччя. Суспільна природа покладена в основу розуміння людини в марксизмі. Категорія комунікації стала основою одного з впливових напрямків філософії ХХ століття — комунікативної філософії.

Розуміння людини як істоти, здатної до раціональної комунікації, у ході якої повинен досягатися певний консенсус, представляється досить цікавим. Точка зору творця теорії комунікативної дії Ю. Хабермаса та його прихильників, у якійсь мірі, є продовженням поглядів К. Маркса, який наголосив на тій думці, що людина суть «ансамбль суспільних відносин».

Як пов'язана вищезгадана формула, що свобода є сумою двох компонентів — «знати і могти», — з її комунікативною складовою? Знання людства — це лише приблизна копія того, як улаштований світ насправді. Знання однієї, окремої людини, якими б видатними інтелектуальними здібностями вона не володіла б, в будь-якому випадку являє собою мізерну частину знань сукупного людства. А оскільки ці знання індивід здобуває не безпосереднім, а опосередкованим способом, знання окремого індивіда можна вважати лише обмеженою копією копії. Одиничний індивід у своїх пізнавальних зусиллях виглядає гранично скромно в порівнянні з надбаннями в цьому відношенні сукупного людства. Разом з тим, знання людства являють собою ніщо інше, як інтегральну суму знань одиничних представників людського роду, що витримали перевірку часом. Найрішучіші прориви в пізнавальній і освітній практиці після багатьох років і десятиліть топтання на місці, що дозволяли за короткий час здійснити стрімке просування вперед по шляху прогресу й свободи, відбувалися саме завдяки інтуїтивним прозрінням і наполегливій інтелектуальній праці окремих видатних особистостей.

Так само як і знання, міць сукупного людства не йде ні в яке порівняння з міццю окремо взятої людини. Однак, історія неодноразово показувала приклади того, як прояв волі однієї людини надавав руху тисячам і мільйонам людей, від цього поштовху робилися неймовірно перетворення дійсності, започатковувалися дії, що мали всепланетні наслідки. Одного єдиного веління фараона в Стародавньому Єгипті чи імператора в Стародавньому Китаї було достатньо, щоб тисячі і десятки тисяч людей перемістили мільйони тонн каменів і спорудили гігантські піраміди, Велику китайську стіну, прорили вручну сотні кілометрів зрошувальних каналів, скорили нові країни і народи. Кожне з вражаючих чудес світу — це своєрідний результат одиничного вольового акта, який народився у свідомості однієї людини, що повеліла: «Хай буде так!». Можна висунути припущення, що таке ж одиничне рішення, гіпотетично, може кинути всі сили людства і всю міць планети Земля на завоювання Сонячної системи чи нашої Галактики, а таким чином воля людини може стати галактичною, а той вселенською силою.

Свобода, представлена у вигляді двох зазначених компонентів, являє собою певне кон'юнктивне судження. Вона виступає у вигляді суми двох складових — знання і могутності. Такий формально-логічний підхід до проблеми, зрозуміло, дає тільки попереднє пояснення і потребує конкретизації. Слід звернути увагу на той момент, що сама по собі кон'юнкція означає з'єднання. Якщо це так, то виникає питання: які є підстави для поєднання зазначених компонентів? І далі, можливо, свобода — це не сума двох доданків — «знати і могти», — а те, що виникає в проміжку між ними? Дійсно, для того, щоб домогтися збільшення знання, необхідна якась незалежність, якийсь незайнятий простір, проміжок, «діра в бутті», за словами Сартра, і сполучена з цим свобода. Перехід від знань до практичних дій припускає, що є в наявності якась «буття небуття». Саме це дозволяє, щоб наявне знання перетворилося в певну «силу».

Саме по собі «знати», мати визначені знання являє собою проблему. Якими повинні бути ті знання, які відкривають дорогу свободі? Чи можна припустити такі знання, що будуть, навпроти, віддаляти від свободи? Чи можна бути впевненим, що будь-які знання мають тільки позитивне зафарбування, чи може є й такі, котрі мають негативний знак, носять шкідливий і навіть небезпечний характер? Можливо, «знання» — це тільки переконання, що чомусь можна вірити, що щось заслуговує довіри і може служити орієнтиром у практичній діяльності, забезпечити, такий, що гіпостазується, результат. При такому підході «знати» і «могти» істотно зближуються. У плані людської життєдіяльності вони стають настільки близькими, що грань між ними майже зникає. Якщо йти далі і категорію «знати» підняти від одиничності до всезагального, то виникає наступна сентенція: знання суть розуміння і переконання в тім, що відбувається насправді, представлення про дійсно існуючі, об'єктивні зв'язки, які мають місце у зовнішній реальності, як у минулому, так і в сьогоденні, а також достовірне передбачення їх майбутнього розвитку.

На практиці, як правило, швидко з'ясовується, що будь-яке знання, яким би достовірним воно не здавалось, в остаточному підсумку буде досить приблизним відображенням дійсного положення речей. Погляди на дійсність постійно поповнюються, змінюються й уточнюються. Однак навіть приблизне розуміння об'єктивних зв'язків цього світу дозволяє продуктивно діяти, одержувати передбачувані в рамках відомих допусків і погрішностей результати, вірно орієнтуватись у світі і змінювати його.

Знання можна вважати першим, у якійсь мірі визначальним елементом розглянутої двочленної формули. Важко собі представити ситуацію, коли той, хто не знає, міг би реально щось могли. Тільки знання відкривають шлях до продуктивних дій. Об'єктивною підставою, своєрідним матеріальним стимулом до тих чи інших дій служать людські потреби. Але способи їхнього задоволення, весь характер дій, які постійно здійснюється людьми, прямо пов'язаний з програмами цих дій, тобто, з наявними в них знаннями.

Слід зауважити, що знання можуть виступати не тільки в раціональній, дискурсивній формі, але і носити інтуїтивний характер. У повсякденному житті свідомість зазвичай відходить на задній план і працює саме інтуїція. Висока рефлексія потребується не так й часто. Крім того, високі її рівні доступні далеко не кожному. Більш того, багато хто просто не віддає собі звіту в тому, що щось знає, але на рівні інтуїції відчуває, що *саме це* — знає, і це дозволяє діяти досить упорядковано, послідовно і логічно. Навіть тоді, коли знання представлені в дискурсивній формі, але виглядають досить розпливчасто і невиразно, це не заважає тому, щоб дії на їхній основі виглядали послідовно, впевнено і розумно.

Людина живе не тільки в суспільстві, а й у світі. Начала своєї волі, вільної волі (як і свій розум) вона одержує з цього світу. Неможливо уявити собі, що той, хто буде діяти, не припускав би, хоча б на рівні інтуїції, які будуть результати його дій. Знання, у якій би формі вони не виступали, відкривають дорогу могутності, і тому їх слід вважати безумовно необхідним елементом формули свободи. Відоме судження, що «свобода полягає в тім, щоб діяти зі знанням справи», — цілком заслуговує довіри. У всякому разі, діючи тим чи іншим чином, потрібно до початку дій більш менш виразно уявляти собі, якими можуть бути результати, бачити шлях до цих результатів, мати у своїй голові схему чи ідею, які потім, у ході практичного втілення, конкретизуються, набувають матеріальних обрисів.

Але відкіля беруться зазначені ідеї, інтуїтивні і дискурсивні знання? Якщо виключити їх надприродне чи божественне походження, то, як показує досвід, появі інтуїтивних прозрінь передують досить важка, кропітка попередня робота по нагромадженню необхідних початкових відомостей і фактів. Керованому вільною волею прийняттю рішення передують великий і ґрунтовний рефлексивний базис. Засвоєння того, що було накопичено попередніми поколіннями, засвоєння знань, накопичених людством у минулому, не може здійснюватися поза раціональною формою. Тільки в рамках таких форм окремо узятий індивід може прилучитися до інтелектуальної скарбниці людства.

Йдучи далі, слід зазначити, що свобода (як і все інше у світі) може мати як свої якісні, так і кількісні характеристики. Вона відрізняється не тільки своїм якісним змістом, але й буває різною в кількісному відношенні. Свободи може бути більше чи менше, вона буває як у своєму мінімальному, так і у своєму максимальному вираженні. Ця обставина запропоновану раніше формулу свободи дозволяє представити в наступному вигляді: *«максимум свободи = максимум знати + максимум могли»*.

З формули випливає, що якщо мається тільки мінімум знань і мінімум того, що можна могли, то можна говорити лише про мінімальну свободу. Якщо певний індивід нічого не може, якщо він зв'язаний по руках і ногах і не знає навіть того, як ліквідувати (чи хоча б зменшити) свою залежність, то його свобода, знаходиться на найнижчому рівні, якщо не сказати більше, — вона дорівнює нулю. Першою умовою того, щоб даний мінімум свободи, абсолютну неможливість що-небудь «могти» можна було б перебороти, вирватися зі стану «неможества», необхідно, як мінімум, знати, як це зробити. Найпершим і найбільш важливим кроком на шляху подолання безсилля і немочі є одержання потрібних знань дійсного, реального положення речей, розуміння реальності. Свобода буде зростати, якщо буде

зростати хоча б перша її складова — компонента «знання». Той, хто збільшує цю компоненту, тим самим відкриває можливості для того, щоб розширити своє «я можу». Коли знання перевищують визначену для даних умов міру, то тоді, хоча не по максимуму, але істотно більше індивід в змозі могли. Збільшуючись, ці параметри так би мовити, підпитують одне одного, а збільшуючи складові, тим самим ми збільшуємо і їх суму — свободу.

Як вже зазначалось, невірно було б наполягати на тому, що існує прямо пропорційна залежність між «знати» і «могти» (чи «могти» і «знати»). Я можу досить багато знати, бути ерудованим у якійсь області, але ці знання будуть носити чисто інформативний чи схоластичний характер. Можливість їхнього практичного застосування, чи за об'єктивними, чи за суб'єктивними причинами, може бути дуже проблематичною, а отже, вони будуть мало впливати на загальну міць і свободу. Знання в значній мірі будуть відповідати своєму поняттю, якщо інтелектуальна складова людської духовності буде доповнена почуттєвими і вольовими моментами. Мало — знати, потрібно мати живе почуття, пристрасть, волю, щоб знайти застосування цим знанням, насолодитися ними, пережити інтелектуальну насолода, те, що Спіноза патетично називав «інтелектуальною любов'ю до Бога».

Якщо підходити до проблеми з погляду класичного раціоналізму, зокрема, з позицій Спінози, Канта чи Гегеля, то свободу — це той же розум, але не в теоретичному, а в практичному його розрізі, це — практичний розум. Між теоретичним розумом, націленим на одержання знання, і практичним розумом, що відповідає за дії, немає непрохідної прірви. Усе це — той самий розум, але розглянутий з погляду його теоретичної, тобто пізнавальної, і практичної, діяльній сторін. Вони нерозривно пов'язані, а отже, зв'язані воєдино наше «знати» і наше «могти».

Знання, завжди більш ширше того, що ми можемо могли. Вони відкривають, умовно говорячи, канстеляцію можливостей, дають набір альтернатив, передбачуваних сценаріїв розвитку, серед яких можна вибрати той, що вважається потрібним. Вибирається, як правило, тільки одна альтернатива. Інші можливості залишаються незатребуваними. Часто ніхто до кінця не довідається, чи кращим був той шлях, який обрано, або ж найкраща можливість упущена і канула в лету. Повнота знань забезпечує більш точний вибір. Але, коли вибір вже зроблено, обрано цілком конкретний шлях дій, у справу включається воля. Залишається тільки бути послідовними і рухатися в заданому напрямку до наміченої мети з усією наполегливістю і рішучістю. Однак, рухатись не бездумно і безоглядно, чому, певною мірою, і повинен сприяти саме розум, що поставляє і корегує такі, що верифікуються, знання.

Особливістю нашого часу є те, що і одержання знань, і практичне перетворення дійсності набуло характеру «технологій». Розроблено і активно впроваджено в життя технології не тільки практичних дій, але й одержання знань. Здавалось б, що окремим індивідам, для того, щоб більше знати і могли, необхідно освоїти ці технології, зрозуміти їх, влитися в них, у граничному своєму вираженні, стати їх складовою частиною. Почасти, це збентежує, оскільки, начебто б, звужує поле свободи, позбавляє особистостей тієї самої свободи волі, до якої вони як соціальні істоти прагнуть. З іншого боку, перетворення одержання знань у технології говорить про високий рівень розвитку загальнолюдської організації, про те, що цивілізація вибралася з пелюшок, переборолла стадію дитинства і набирає темпи дорослішання. Цей процес у чомусь аналогічний процесу ускладнення, що проходив протягом мільярдів років у живій природі. Він не залежить від волі і бажань окремих людей. Технологічний характер сьогоднішньої пізнавальної і практичної діяльності — це своєрідна об'єктивна даність. Свобода волі не є діями за своїми примхами, за принципом «що хочу, те і поверну». Її прояви відбуваються в просторі наявних об'єктивних можливостей. Так само, як існують об'єктивні закони природи, з якими неможливо не рахуватися, так само існують і об'єктивні закони пізнавальної і практичної діяльності, і їх теж неможливо не поважатися.

Однак ми не може похвастатися тим, що всезростаюча пізнавальна і практична міць людства йде йому тільки на користь. Багато з того, що відбуваються на наших очах, приносить колосальну шкода живій природі, руйнує природні порядки, загальнопланетарну рівновагу, яка склалася за багато мільярдів років. Руйнування дійшло до такого рівня, що

може придбати необоротний характер. Людина, ставши ворогом усього живого на нашій планеті, перетворилась у ворога самій собі. Виникає питання: чи можна в такому випадку розширення моці людства, що чревате загибеллю всьому живий і самої цивілізації, вважати розширенням людської свободи? Той, хто погодиться з цією думкою, повинен буде погодитись і з том, що це буде особлива, хаосоподібна, руйнівна свобода.

Виявляється своєрідний парадокс. Максимум моці означав би максимум свободи. Але, яка ж це свобода, якщо те, що робиться, приносить шкоду самому носію свободи, — людині і людству, — веде до передчасної і болісної смерті? Можливо, парадокс має місце тому, що виникає невідповідність, дисбаланс між знаннями і діями того, хто діє? Знання є, так би мовити, збитковими, вони або недостатні за кількістю, або непридатні за якістю. Звідси випливають всі ті небажані наслідки, до яких повсюдно приводить людської міць, що так стрімко росте.

Формула *«максимум свободи = максимум знання + максимум уміння»* може одержати несподіваний зміст, якщо поглянути на неї з точки зору специфічних характеристик доданків, які входять у цю формулу. По-перше, знання, точно в такий же спосіб як і все інше, крім кількості, повинне мати визначену якість; по-друге, практичні уміння також можуть розглядатися під знаком якості і кількості. Є такі знання, збільшення яких чревате важкими, а то й катастрофічними наслідками. Говорити, що вони приводять до максимальної свободи можна, але це буде — «свобода-катастрофа». У знання є й своя якісна сторона. Це та сторона, що пов'язана з категоріями блага і зла. Ще Сократ указував на тісний зв'язок чесноти і знання. Вчинки будуть добродесними (чи можуть бути названі такими) в тому випадку, якщо вони будуть спиратися на правильне, істинне знання. Зрозуміло, що питання про те, які знання вважати істинними, саме по собі є великою проблемою. Але в даному випадку нас буде цікавити момент переходу від знання до вчинку. Вчинок (доброчесний він чи порочний) стає реальністю тільки тоді, коли слідом за розумом — носієм знання — включається воля, енергія, що спонукує до дій. Потрібно не тільки *знати*, що таке добро (це саме по собі непросто), потрібно ще *хотіти* добра, мати волю для того, щоб домагатися його здійснення. Знання добра і зла побічно впливає на добродесні вчинки, але воно не може привести до того, щоб добро відбулося, тим більше, діялося автоматично. Але, коли слідом за знаннями, що несуть у собі потенціал блага, відбуваються практичних дій, що з усіх точок зору можуть бути названі благими, ми переходимо до нового етапу розуміння свободи. Формула свободи набуває наступного виду: *«блага свобода = благі знання + благі дії»*.

Можуть виникнути заперечення, що саме по собі поняття блага, яке входить у формулу, що розглядається, є досить розпливчастим і умовним. Багато хто з дослідників представляє справу так, що воно взагалі є застарілим і більше не може стати в пригоді. На зміну йому більш виразно і категорично приходить поняття справедливості в її моральному і правовому вимірі. Справедливість, у свою чергу, базується на більш загальній категорії «цінність». Філософи довгий час шукали єдине, вище, абсолютне благо, зв'язуючи його з природою, Богом або людським розумом. У поняття блага завжди вкладався певний елемент абсолютизму. Навпроти, цінності, ціннісні орієнтації, відрізняються релятивізмом. У практичному вимірі вони характеризуються істотною розмаїтістю і гнучкістю. Існують різні ієрархії цінностей, способи їхнього розмежування й узгодження. У випадку зіткнення цінностей виникає необхідність пошуку основ для їхнього консенсусу. Нерідко виникає потреба ціннісні орієнтації окремого індивіда чи асоціацій індивідів приводити до якогось загального знаменника. І саме тут, якоюсь мірою, «базовою цінністю», що дозволяє співвідносити інтереси індивіда і суспільства, може виступати свобода. Дехто з тих, хто сповідує логіку тотального заперечення і нігілізму, стверджує, що саму свободу, нібито, слід вважати застарілою цінністю. Її варто замінити іншими, такими, що більш адекватно відбивають реалії часу, орієнтирами. З цим важко погодитися. Сама свобода з часом зазнає чималих змін. Мабуть більш вірно було б говорити, що нині потрібно не та свобода, що була, скажемо, двісті чи сто років тому назад. В тієї або іншій соціокультурній ситуації вона змінюється, наповняється різним і цілком специфічним змістом.

Яка ж сьогодні потрібна нам свобода? На початку нового, XXI століття багато хто говорить про свободу, як про здатність бути ефективним, плідним, як про умову результативності мислення і дії, здібності домагатися намічених результатів. Максимально вільним визнається той, хто показує найвищу результативність і професіоналізм у виконанні конкретного виду діяльності (якою б ні була ця діяльність, від писання віршів до керування державою). Вільним, з цього погляду, буде виступати той, хто, по-перше, буде найкращим експертом у тій сфері, якою він займається., тобто буде відповідати компоненті знання; по-друге, буде показувати приклади гідного практика у своїй справі; по-третє, не тільки буде вміти добре щось *робити*, але і знаючи, як він це робить, буде в змозі кваліфіковано *обговорювати* весь комплекс питань, зв'язаних з його діяльністю, тобто, володітиме якостями вчителя, здатністю передавати свої знання та вміння іншим.

Могти — це значить, крім всього іншого, вміти тим чи іншим чином виражати свої знання. Одним зі способів такого вираження (хоча не єдиним) є слово. Але, коли слово проговорюється, — це вже не слово, точніше, це не тільки слово, у певній мірі, — це вже діло. Знаючи і проговорюючи дещо, я роблю справу. А роблю, — то виходить, можу. Оскільки якщо щось робиться, то це, разом з усім іншим, кваліфікується категорією «могти». Таким чином, у слові, яке промовляється, у практичному проказуванні того, що я знаю і вмію, знати і могли зливаються воедино, стають нероздільним цілим.

Говоріння, слово, яке звучить, може бути порожнім і безпредметним звуком, якщо воно не зв'язано зі змістом, не освітлено світлом істинної, глибокої віри. З іншого боку, воно може стати тим началом, тим словом, що, як *слово Господнє*, створює світи. Слово, яке звучить, слово, наповнене глибоким, сповнений щирості і переконаності змістом, освітлене жагучим прагненням до блага, з чисто духовного перетворюється в щось майже предметне, допомагає досягати тієї самої свободи, до так наполегливо прагнуть.

Ми згадували про кількість і якість стосовно до обох компонентів, що входять у запропоновану формулу. А там, де є кількість і якість, повинна бути присутня й міра. Як би широко не зростали знання людства, навряд чи коли-небудь можна буде, навіть у нескінченній перспективі, сподіватися на те, що можна буде *знати* усі. Тим більше, важко припустити, що в нескінченній перспективі можна буде *могти* усі. Мова може йти тільки про міру того й іншого.

Знання сучасного людства не йдуть ні в яке порівняння з тим, що знали наші предки тисячу, п'ятсот, чи навіть сто років назад. Їх ріст підкоряється експотенційній залежності, подвоєння відбувається все за менший і менший проміжок часу. Він відбувається настільки швидко, що його називають просто «катастрофічним». Тим самим можна констатувати своєрідне порушення міри: темпи росту знань сукупного людства перевищують можливості окремого індивіда засвоїти їх протягом свого життя навіть у їх принципових основах. Однак, можна впевнено стверджувати, що «порушення міри» в тому ж самому сенсі, хоча і з своїми специфічними прикметами, відбувалося й раніше. Якщо зараз воно стосується, головним чином, кількісної сторони знання, то в історії людства неодноразово мали місце випадки порушення міри з якісної сторони. В усій сукупності стрімко зростаючих людських знань частка епохальних відкриттів, що знаменують собою радикальні повороти у світогляді людства, невелика. Ці відкриття, як завжди вважалося, вносили вирішальний вклад у справу збільшення людського блага і людської свободи. Але потім те, що кваліфікувалось як епохальне відкриття, яке може нести в собі тільки благо, оберталось протилежною стороною. Порушувалася міра, тканина свободи-блага проривалася й у дірі з'являлася темна безодня хаосу, яка вселяла жах. Свобода оберталась своєю зловісно титанічною стороною. Щось схоже відбувається і сьогодні.

Збільшення знань збільшує практичні можливості людства, збільшує його міць. Однак знання знанням різниця. Той рівень моці, що ми маємо на сьогоднішній день, не будучи приборканим *сукупним позитивним знанням*, викликає серйозні побоювання відносно майбутнього людства. Він несе в собі реальну загрозу самознищення. Сліпа міць, побудована на однобічному знанні, що порушило міру між «знатт» і «могти» — це джін, готовий вирватися з пляшки, і спопелити все навкруги.

Свободу можна розглядати як розширення можливостей. Але тут постає важливе питання полягає, про які можливості може йти мова. Існують такі можливості, реалізація яких означає деградацію і загибель людства. Той, хто має знання блага і зла, і з готовністю відстоюватиме благо, має шанс уникнути помилкового шляху. Навпроти, відсутність розуміння розходжень між злом і благом з великою вірогідністю приводитиме до збільшення елемента випадковості, непередбачуваності наслідків, що реально буде вести саме до зла.

Людство не є нині (як, утім, не було ніколи) чимось єдиним. Воно роз'єднане, фрагментарне, має найрізноманітніші інтереси, пронизано безліччю протиріч, роздирається гострими конфліктами. Переслідувані людьми цілі часто настільки відмінні одна від одної, що задоволення одних груп людей прямо суперечить цілям інших. Конфлікти і боротьба, що виникають, іноді набувають настільки непримиренного, запеклого характеру, що закінчуються загибеллю самих носіїв цілей. Реальний, конструктивний ріст свободи повинен супроводжуватись ростом блага і щастя її носіїв. Якщо гинуть самі її носії, ті, хто, за логікою речей, завдяки своєму знанню і моці, повинен би мати свободу в її максимальному розмірі, то в такому разі, годі говорити про позитивність і конструктивні моменти свободи. Виникає парадоксальна картина, коли, всупереч розглядуваній нами формулі, знання і міць ростуть, але це не супроводжується збільшенням свободи.

Неприкаяність, спустошеність сучасної людини, що виходить на поверхню все одкровенніше і гостріше, втрата орієнтирів у світі і самих себе говорить про повсюдно торжествуючу хаосогенну, демонічну свободу. Це теж — свобода. З тією лише відмінністю, що це така свобода, яка несе в собі істотний негативний момент. Розширення подібної свободи збільшує потенціал зла. Звісно, ніхто не буде заперечувати, що свобода завжди несла в собі вагомий потенціал зла. Ще Адам і Єва здійснили первородний гріх — перше в історії людства зло — саме в силу свободи волі. Але в наш час перекіс у сторону невірноваженості, дисгармонії, ентропії значно зріс. Набуло найгострішого вигляду питання про те, щоб поєднати свободу і благо з певною, чітко окресленою мірою.

Підбиваючи підсумок, слід зазначити, що, з огляду на все вищезрозглянуте, формула свобода здобуває наступний вид: *«міра свободи = міра знання як блага + міра моці як блага»*. Зрозуміло, що зазначена формула носить умовний характер, являє собою певну абстрактну модель, що потребує подальшої конкретизації. Однак вона показує деякі важливі сторони цього феномену, без розуміння котрих неможливо представити його цілісний синтетичний образ.

Література

1. Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного. — М., 1991.
2. Бауман З. Свобода /Пер. с англ. — М., 2006.
3. Виндельбанд В. Свобода воли // Виндельбанд В. Избранное. Дух и история. — М., 1995.
4. Левин Г.Д. Свобода воли. Современный взгляд // Вопросы философии, 2000. — №6.

Надійшла до редакції 2.09.2006 р.